

**درس‌هایی از اقتصاد اسلامی
(دوره مقدماتی)**

مؤلفین

دکتر صادق الهام، دکتر محمود اکبری

سرشناسه	: الهام، صادق، ۱۳۶۴-
عنوان و نام پدیدآور	: درس‌هایی از اقتصاد اسلامی (دوره مقدماتی)؛ مولفین صادق الهام، محمود اکبری.
مشخصات نشر	: تهران: دانشگاه عدالت، ۱۳۹۶.
مشخصات ظاهری	: ۲۰۸ص.
شابک	: 978-600-96427-2-4: ۱۵۰۰۰۰ ریال.
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
یادداشت	: کتابنامه: ص. {۱۸۱} - ۱۸۷؛ همچنین به صورت زیرنویس.
موضوع	: اسلام و اقتصاد
موضوع	: Islam--Economic aspects
سناسه افزوده	: اکبری، محمود، ۱۳۶۴-
سناسه انزوده	: دانشگاه عدالت
رده بندی کنگره	: ۱۳۹۶ ۷د۴ / ۲ / ۲۳ BP
موضوع	: درس‌هایی از اقتصاد اسلامی
رده بندی دیویی	: ۲۹۷/۴۸۱
شماره کتابشناسی ملی	: ۴۶۸۰۰۶۴

درس‌هایی از اقتصاد اسلامی (دوره مقدماتی)

تالیف: دکتر صادق الهام - دکتر محمود اکبری

چاپ اول: بهار ۱۳۹۶

شماره: ۵۰۰ جلد

قیمت: ۱۵۰۰۰۰ ریال

همه‌ی حقوق چاپ و نشر این اثر برای انتشارات دانشگاه عدالت محفوظ است. تکثیر، انتشار و بازنویسی این اثر یا قسمتی از آن به هر شیوه، از جمله: فتوکپی، الکترونیکی، صیقلی، ذخیره در سیستم‌های بازیابی و پخش بدون دریافت مجوز کتبی و قبلی از ناشر ممنوع است. این اثر تحت حمایت «قانون حمایت از حقوق مؤلفان، مصنفان و هنرمندان» ایران قرار دارد.

دفتر مرکزی انتشارات دانشگاه عدالت:

خیابان ولیعصر، بالاتر از میدان ولیعصر، کوچه شهید دانش کیان، پلاک ۲۶،

تلفن: ۸۸۴۹۷۶۳۲

www.edalat.ac.ir

فهرست مطالب

۱	مقدمه
۵	۱- مبانی
۵	۱-۱- مبانی اعتقادی
۵	۱-۱-۱- جهان بینی توحیدی
۱۹	۱-۱-۲- اقتصاد بخشی از قلمرو و اختیار و حرکت انسان
۲۰	۱-۱-۱- مفهوم سود و مطلوبیت از نظر اسلام (انسان اقتصادی)
۲۷	۱-۱-۴- مشکل اقتصادی (اصل کمیابی یا ظلم انسان)
۳۳	۲-۱- مبانی ارزشی و هنراری
۳۳	۱-۲-۱- نقد، اخلاق و معنویت در اقتصاد
۴۱	۲-۲-۱- امکان محاسبه رفاه های معنوی
۴۲	۳-۲-۱- مفهوم اجتماعی مالکیت و اولویت مصالح عمومی
۴۴	۴-۲-۱- ارزش معنوی کار و تجارت اقتصادی
۵۰	۳- روش بررسی و شناخت اقتصاد اسلامی
۵۰	۱-۳-۱- روش شناخت اقتصاد اسلامی
۵۶	۲-۳-۱- فرق میان مکتب و علم اقتصاد
۵۹	۳-۳-۱- فرق بین اقتصاد و حقوق
۶۰	۴-۳-۱- مقاصد و اهداف کلی
۶۴	۲- ساختار نظام اقتصادی اسلامی
۶۴	۱-۲- انواع مالکیت بر سرمایه
۷۱	۲-۲- آزادی اقتصادی
۷۱	۱-۲-۲- آزادی مالکیت بر سرمایه و عوامل تولید و تحصیل در آمد جز در موارد خاص
۷۵	۲-۲-۲- آزادی کسب و کار
۷۷	۳-۲-۲- آزادی بازار و نرخ گذاری
۷۹	۳-۲- محدودیت های آزادی اقتصادی
۸۰	۱-۳-۲- محدودیت های حقوقی
۸۰	۱-۱-۳-۲- معاملات حرام
۸۱	۲-۱-۳-۲- منع از کسب درآمد بدون مشارکت در تولید

- ۸۴.....۲-۳-۱-۳- محدودیت‌های مالکیت بر منابع طبیعی
- ۸۸.....۲-۳-۲- محدودیت‌های ناشی از حق عمومی جامعه در ثروت
- ۸۸.....۲-۳-۲-۱- منع از ضرر به حق عمومی جامعه
- ۸۹.....۲-۳-۲-۲- منع احتکار
- ۹۳.....۲-۳-۲-۳- منع از اسراف و تبذیر
- ۹۴.....۲-۳-۲-۴- منع از تخریب محیط زیست
- ۹۸.....۲-۳-۲-۵- منع از تعطیل منابع تولید
- ۹۹.....۲-۳-۲-۶- منع از انحصار ثروت
- ۱۰۲.....۲-۴-۴- بخش خصوصی و بازار و نقش آن در اقتصاد اسلامی
- ۱۰۲.....۱-۴-۱- اصلا مردمی بودن اقتصاد اسلامی
- ۱۰۴.....۲-۴-۲- توسعه بخش خصوصی و محدود شدن اقتصاد دولتی
- ۱۰۴.....۲-۴-۳- حفظ اندازه الکتی خصوصی و کسب درآمد بر اساس آن و نقش آن در تولید ثروت
- ۱۰۵.....
- ۱۰۶.....۲-۴-۴- گسترش رفاه از بارهای اسلامی در چارچوب محدودیت‌های فوق‌الذکر
- ۱۰۶.....۲-۴-۵- بالا رفتن ارزش سه کار مهارت و خدمات از درآمد و ثروت‌های تولید شده نسبت به سهم سرمایه
- ۱۰۷.....
- ۱۰۹.....۲-۵-۵- تأمین‌های اجتماعی
- ۱۱۱.....۲-۵-۱- حق فقرا در اموال اغنیاء
- ۱۱۶.....۲-۵-۲- مسئولیت دولت در تأمین اجتماعی
- ۱۲۰.....۲-۵-۱-۲- مسولیت دولت در تکافل اجتماعی
- ۱۲۱.....۲-۵-۲-۲- تکافل بین فرد و خودش
- ۱۲۲.....۲-۵-۳- تکافل بین فرد و خویشاوندان
- ۱۲۲.....۲-۵-۴- تکافل بین فرد و اجتماع
- ۱۲۸.....۲-۵-۳- نقش احکام خانواده (نققات و ارث) در تأمین اجتماعی و تقسیم مجدد ثروت
- ۱۲۹.....۲-۵-۳-۱- نققات واجب
- ۱۲۹.....۲-۵-۳-۱-۱- نفقه زوجه
- ۱۳۱.....۲-۵-۳-۱-۲- نفقه اقارب
- ۱۳۲.....۲-۵-۳-۱-۳- نفقه در ملک
- ۱۳۳.....۲-۵-۳-۲- نظام ارث در اسلام

۲-۵-۴- نقش فرهنگ و احکام اسلامی باب انفاق، وقف، میراث، کفارات و خیرات و

- ۱۳۵..... مبررات در تأمین اجتماعی.....
- ۲-۶-۶- بخش ثابت و متغیر اقتصاد اسلامی..... ۱۴۰
- ۲-۶-۱- منطقه‌الفراغ..... ۱۴۰
- ۲-۶-۲- مرجع تشخیص مصلحت..... ۱۴۷
- ۲-۶-۳- بررسی برخی از اشکالات نظریه منطقه‌الفراغ..... ۱۴۹
- ۲-۳-۱- پذیرش منطقه‌الفراغ مستلزم نقص قانونی در اسلام است..... ۱۴۹
- ۲-۳-۲- قانون‌گذاری فقط از آن خدا است..... ۱۵۱
- ۲-۳-۳- پذیرش منطقه‌الفراغ مستلزم تبدیل احکام شریعت است..... ۱۵۲
- ۲-۷-۷- نقش دولت در اقتصاد اسلامی..... ۱۵۵
- ۲-۷-۱- اهداف اقتصادی دولت..... ۱۵۷
- ۲-۷-۱-۱- برپا شدن دولت..... ۱۵۷
- ۲-۷-۱-۲- توسعه رها..... ۱۵۸
- ۲-۷-۱-۳- توسعه معنویات..... ۱۵۹
- ۲-۷-۲- اختیارات و منابع مالی دولت اسلامی..... ۱۶۰
- ۲-۷-۲-۱- اختیارات اقتصادی دولت..... ۱۶۰
- ۲-۷-۲-۱-۱- حق نظارت و کنترل..... ۱۶۰
- ۲-۷-۲-۱-۲- حق قانون‌گذاری در منطقه‌مباحات..... ۱۶۱
- ۲-۷-۲-۱-۳- قیمت‌گذاری کالاها و خدمات..... ۱۶۱
- ۲-۷-۲-۱-۴- اجبار بر فروش و اجاره..... ۱۶۲
- ۲-۷-۲-۱-۵- اجبار بر انجام فعالیت اقتصادی خاص..... ۱۶۳
- ۲-۷-۲-۱-۶- منع از تولید و واردات کالاهای خاص..... ۱۶۳
- ۲-۷-۲-۲- منابع مالی در اختیار دولت..... ۱۶۴
- ۲-۷-۲-۱-۲- انفال و منابع طبیعی..... ۱۶۴
- ۲-۷-۲-۲-۲- زکات..... ۱۶۵
- ۲-۷-۲-۳- زکات فطره..... ۱۶۶
- ۲-۷-۲-۳-۱- خمس..... ۱۶۷
- ۲-۷-۲-۳-۲- مالیات..... ۱۶۸
- ۲-۷-۲-۳-۳- کفارات..... ۱۷۰

- ۱۷۰ تبرعات - ۴-۳-۲-۷-۲
- ۱۷۲ اموالی که از طریق غیرمسلمانان در اختیار دولت قرار می‌گیرد - ۵-۳-۲-۷-۲
- ۱۷۳ استقراض و مشارکت - ۶-۳-۲-۷-۲
- ۱۷۴ وظائف و مسئولیت‌های اقتصادی دولت اسلامی - ۴-۲-۷-۲
- ۱۷۷ تأمین اجتماعی - ۱-۴-۲-۷-۲
- ۱۸۰ توازن اجتماعی - ۲-۴-۲-۷-۲
- ۱۸۵ سیاست کلان رشد و توسعه اقتصادی به نفع عموم مردم - ۳-۴-۲-۷-۲
- ۱۸۶ دخالت مسئولانه دولت در بازار - ۴-۴-۲-۷-۲
- ۱۹۱ منافع و خد

مقدمه

لغت‌شناسان قصد را به معنای استقامت و استوار داشتن راه و اقتصاد را به معنای میانه روی و پرهیز از افراط و تفریط دانسته‌اند. در واقع اقتصاد را نوعی حرکت بین بخل و اسراف می‌دانند.^۱

برخی از اقتصاددانان این علم را منطقی برای اتخاذ تصمیمی عقلایی با توجه به کمبود منابع و فزاینده‌ها دانسته‌اند.^۲ که این تعریف همانطور که خواهد آمد با مبانی اسلامی سازگار نیست.

برخی دیگر علم اقتصاد را به معنی که رفتار انسان‌ها را بصورت رابطه‌ای میان خواسته‌ها و منابع کمیاب با کاربرد آنها، مختلف مطالعه می‌کند، تعریف نموده‌اند.^۳ برخی دیگر آن را عبارت از مطالعه اینکه جوانی چگونه تصمیم می‌گیرند که با استفاده از منابع محدود و کمیاب چه کالایی با چه روشی و برای چه کسی تولید شود، می‌دانند.^۴ گروهی دیگر اقتصاد را عبارت از شناخت، ارزیابی و انتخاب روش‌هایی که بشر برای تولید و توزیع کالا و خدمات از منابع محدود و به منظور مصرف به کار می‌برد، دانسته‌اند.

معلوم است که بازگشت برخی از این تعاریف به همان تعریف اول می‌باشد. بطور کلی معنای اقتصاد تا حدودی برای همگان معلوم بوده و نیازی به ورود تفصیلاتی به تعاریف و اشکالات موجود نیست. آنچه مهم است تعبیر اقتصاد اسلامی است که هنوز بعد از

۱- مفردات الفاظ القرآن؛ ص ۶۷۲

۲- مبانی اقتصاد اسلامی، ص ۳۴

۳- کلیات علم اقتصاد، ص ۳

۴- همان

۵- همان

سال‌ها تحقیق در این موضوع برای برخی واضح نگردیده است. مرحوم شهید صدر به عنوان پیشگام اقتصاد اسلامی معتقد است:

اقتصاد مارکسیستی بر مبنا واقعیت‌های موجود شکل گرفته بنا بر این نتیجه قوانین طبیعی می‌باشد بر خلاف مکتب لیبرالی که تعبیر از جامعه و ارزش‌ها و ایده‌آل‌هاست. مکتب اقتصاد اسلامی نه صرف بررسی قوانین طبیعی است و نه صرفاً یک بحث اعتقادی نظرات کلی نسبت به حیات بلکه یک دگرگونی قلب واقع فاسد و تبدیل و تحریر آن به سلیم می‌باشد نه اینکه تفسیر از واقعیت‌های موجود باشد. از این جهت که اقتصاد اسلامی بلاشک بر تغییر واقع نه تفسیر واقع است شبیه به اقتصاد لیبرالی خواهد بود.^۱

بله بعد از تبیین روش‌های اقتصاد اسلامی می‌توان به بررسی واقع بر اساس چارچوب‌های تعیین شده پرداخت.

روش علمی پرداختن به مسائل اقتصادی دو گونه است:

۱- بررسی واقعیت‌های موجود

۲- بحث ابتدایی بر اساس چارچوب‌های مفروض

واقعیت‌های موجود زمانی می‌تواند مورد بررسی واقع شود که اقتصاد اسلامی در جامعه اجرا شود پس مصداق نخواهد داشت.

می‌توان از راه دوم برای تبیین داده‌ها استفاده نمود. ولی این راه عالی هم نمی‌تواند بیان‌کننده واقعیت باشد تا زمانی که تجربه محسوس حاصل نشود نمی‌توان این مطلب را درست فهم کرد.^۲

شهید مطهری نیز بیان میدارد:

۱- اقتصادنا، ص ۳۱۵

۲- همان

اسلام دو پیوند با اقتصاد دارد، مستقیم و غیر مستقیم پیوند مستقیم اسلام با اقتصاد از آن جهت است که مستقیماً یک سلسله مقررات اقتصادی درباره مالکیت، مبادلات، مالیات‌ها، ارث، میاهات و صدقات، وقف، مجازات‌های مالی یا مجازات‌هایی در زمینه‌ی ثروت و غیره دارد.

پیوند غیر مستقیم اسلام با اقتصاد از طریق اخلاق است، در این جهت برخی مذاهب دیگر نیز که ریش چنین باشند. اسلام مردم را توصیه می‌کند به امانت، عفت، عدالت، احسان، ایثار، منع دزدی، خیانت، رشوه، همه‌ی اینها در زمینه ثروت است و یا قسمتی از قلمرو این مفاهیم ثروت است. تا حدود مسائل اقتصادی روشن نشود حدود عدالت و امانت و عفت و احسان و چنان حدود دزدی و خیانت و رشوه روشن نمی‌شود. وی همچنین معتقد است.

دو نوع علم اقتصاد داریم یکی ظریف و توصیفی و دیگری برنامه‌ای و دستوری یک نوع قواعد تکوینی و طبیعی حاکم بر ارتباط انسان‌ها که ناشی از رابطه علی و معلولی میان امور است و از این نظر شبیه به قوانین حاکم بر طبیعت است که علوم تجربی از آن صحبت می‌کنند مانند قوانین مربوط به عرض و تقاضا و بها در اقتصاد آزاد و مبادله‌ای، روابط علت و معلولی مربوط به تورم، پول، افزایش و کاهش قیمت‌ها و... این امور به هم مربوط بوده و دارای یا ضابطه و رابطه‌ای هستند که از ارتباط این امور با هم یک سلسله قوانین طبیعی به دست می‌آید. کشف و بیان چگونگی این قوانین علم اقتصاد طبیعی یا نظری و توصیفی است. از این جهت اقتصاد مانند سایر علوم طبیعی جنبه نظری داشته و یک علم حقیقی محسوب می‌شود.

نوع دیگر روابط اقتصادی رابطه‌ی قراردادی و اعتباری است و آن آنجاست که از قوانین مربوط به حقوق و مالکیت‌های شخصی یا اشتراکی، عدالت، استثمار، و... صحبت

می‌کنیم. آنجا که احکام اقتصادی جنبه‌ی خوب و بد انسانی یا غیر انسانی ارزشمند یا بی‌ارزش پیدا می‌کند نه درست و غلط، قوانین اقتصادی در رابطه با مفاهیمی غیر اقتصادی همچون حق و باطل، ظلم و عدل، حسن و قبح، تکاملی و ضد تکاملی، مفهوم پیدا می‌کند.^۱

با وجود نیاز جوامع به اقتصاد و بوجود آمدن مکاتب متعدد اقتصادی، بررسی اقتصاد اسلامی به عنوان یک مکتب فکری در مقابل دیگر مکاتب و بررسی حدود و ارزش‌ها و مرزها آن ضرورتی اتناپ ناپذیر است.

در مجموع اقتصاد اسلامی موضوعی است که سال‌ها محل بحث و منازعه علمای اسلامی یا محققان بوده است و به همین جهت تحقیقات درخورد و ارزشمندی نیز در این زمینه به رشته‌ی تحریر درآمده است. مرحوم شهید صدر از پیشگامان این حوزه بوده که با کتاب ارزشمند اقتصاد اسلامی خود توانسته است گامی در خور در این موضوع بردارد. و بعد از ایشان دیگر محققان اسلامی تلاش‌های ارزشمندی را انجام داده‌اند که برخی از یادداشت‌های مرحوم استاد شهید مطهری و یا مجموعه کارهای پژوهشگران که در پژوهشگاه حوزه و دانشگاه با عناوینی چون مبانی اقتصاد اسلامی و... منتشر گردیده است از جمله آنها است.

کتاب حاضر که به پیشنهاد و نظارت دانشگاه عدالت جمع آوری گردیده است ناظر به اهم تحقیقات سابق بوده و تلاش بر آن است که با نگاه و تبیین نسبتاً جدید به آنچه محققان اسلامی پیش از این بیان داشته‌اند اشاره گردیده و نکاتی نیز که در آن تحقیقات موجود نبوده است اضافه گردد. آنچه این تحقیق را می‌تواند از دیگر تحقیقات سابق متمایز کند بیان ساده و به دور از حواشی و ورود تخصصی به حوزه‌های اقتصادی و

یا فقهی که موجب سخت شدن مطالعه برای مبتدیان شود، می‌باشد. اختصار و جامعیت نسبی مطالب و بیان آراء متاخرین خصوصاً حضرت آیت‌الله العظمی شاهرودی از دیگر نکات متمایز این تحقیق نسبت به تحقیقات سابق بر خود است.

با توجه به این مطالب آنچه قابل توجه است آن است که کتاب حاضر برای مبتدیان بصورت ساده و آموزشی نگاشته شده است.

۱- مبانی

۱-۱- مبانی اعتقادی

۱-۱-۱- جهان‌بینی الهی

مبانی ایدئولوژیک یک نظام اقتصادی که زیربنای آن نظام را تشکیل می‌دهد دو ویژگی دارد اول آنکه از مبانی فلسفی آن عیناً مستخرج است و دوم در تعیین اجزا و شکل‌گیری ارتباط بین آنها در آن نظام اقتصادی مؤثر است. آنچه در مبانی یک نظام اقتصادی قابل توجه است آن است که مبانی باید در رسیدن آن نظام به هدف مقصود مؤثر بوده و نباید مانع از رسیدن آن گردند. در مبانی فلسفی نظام اقتصادی آن دسته از مسائل جهان‌بینی که در مسیر نظام اقتصادی مفید است بر سر می‌گردد لذا در جهان‌بینی بحث از وجود و صفات ذات و فعل خدا مطرح است. اما در مبانی اقتصادی صرفاً بحث از صفات فعل خدا مثل رزاقیت و مدبریت و... مطرح خواهد بود. در نظام اقتصادی لیبرالی با اصل انکار نقش خدا در جهان مادی و جامعه‌ای انسانی، آمیخته است بر خلاف نظام اقتصادی اسلام که نظامی خدا محور بوده نظام لیبرالی نظامی انسان محور است.

از دیگر ویژگی‌های این نظام اقتصادی آن است که در نظام مذکور تنها به عوامل مادی توجه می‌شود و عوامل الهی و غیر مادی در حوزه اقتصاد جایی ندارد بر خلاف نظام اسلامی این عوامل از جایگاه ویژه‌ای برخوردار می‌باشند مثل نماز باران و یا استغفار

برای نزول رحمت الهی^۱.

در جهان شناسی طبیعی لیبرالها طبیعت نظام ماشین‌وار و کاملاً علت معلولی انگاشته می‌شود که مَقهور قوانین دقیق مطلق است بطوریکه همه‌ی حوادث آینده بگونه‌ای تغییر ناپذیر تعیین یافته است و بصورت خودکار و به بهترین نحو عمل می‌کند. این گروه، انسان و جوامع انسانی را نیز از این قاعده مستثنی نمی‌دانند چرا که آنها نیز پدیده‌ای طبیعی هستند که بصورت خودکار به بهترین نحو در حوزه‌ی اقتصاد عمل می‌کنند.

اندیشه‌ی سازش طبیعی جهان اقتصاد که در اندیشه اسمیت وجود دارد می‌گوید جهان به خودی خود پیش می‌رود و در تشکیل و تنظیم آن نیازی به مداخله‌ی هیچ اراده‌ی جمعی پیش‌بینی‌کننده و خرمندانه و هیچ نوعی هم‌داستانی قبلی افراد بشر نیست.^۲

نظام طبیعی در نگاه اسمیت چرخش‌ناهایی مجهز و منظم است که هزاران اراده انسانی نا آگاه از هدف اجتماعی و پیرو غرضه‌ی توانای نفع شخصی اجزای آن شمرده می‌شوند.^۳

نگرش لیبرالی به نوع نگاه به انسان باز می‌گردد اینا انسان را موجودی که مالک علی‌الاطلاق وجود اموال خویش است و امیالش اهداف او را بر می‌گزیند و عقلش راه دست‌یابی به آن اهداف را به خوبی نشان می‌دهد، می‌دانند. انسان در این نگاه موجودی است که در شناخت حقیقت تنها به تجربه‌ی خود تکیه می‌کند و به پذیرش فرمان‌های اخلاقی دین و جامعه و دولت ملزم نیست و تنها از امیال خویش فرمان می‌پذیرد.

۱- تبیین این مطالب در آینده بیان خواهد شد.

۲- ر.ک. مبانی اقتصادی اسلام، دفتر اول، مبانی فلسفی، ص ۶۲ به بعد

۳- همان

۴- همان